

volt mérvadó. A nyomtatvány megjelenési éve csak ott van ismételten jelezve, ahol az évfolyam megjelenésének ideje nem egyezik a címben közölt évszámmal. A közlésnél a folyóirat első évfolyamának helyesírása volt irányadó, a későbbi apró helyesírási változtatások nincsenek külön jelölve, kivéve akkor, ha a folyóirat egész címe megváltozott.

A bibliografia anyagának fölvétele az eredeti terv szerint 1922-ben végződött volna. Mivel azonban a befejezés a tervezettnél hosszabb időre tolódott ki, számos folyóirat, amely a következő esztendőkből kezdődött, szintén belekerült az anyagba és így a bibliografia anyagát, amennyire lehetséges volt, az 1926. évig egészítették ki. A címfölvételeknél, tekintettel a felőlelt anyag nagyságára, bizonyos következetlenségek is találhatók, de ezek nem vonnak le a mű értékéből.

A bibliografiát a hiányokat pótló későbbi betoldások után a címjegyzék és a kiadók jegyzéke fejezi be. Bár kétségtelenül megnagyobbította volna a regisztert, de szerintünk nem lett volna fölösleges az anyagnak az egyes országok szerint csoportosított tárgymutatója sem, ami a mű áttekintését még jobban megkönnyítette volna.

A munka a magyarországi folyóiratirodalom forrásául ZUBER Marianne-nak a *Német Philológiai Dolgozatok* sorában megjelent munkáját és PETRIK Gézának bibliografiáját használta fel 1897-ig. De, különösen a XIX—XX. századra vonatkozóan, a magyarországi anyag közlésében a mű nagyon hiányos, tekintettel arra, hogy a munkatársak a magyar anyagot egyáltalán nem ismerték és ennek következtében még PETRIK bibliografiájában közölt anyagnak jórészt sem vették fel. E hiányokon a magyarországi német irodalomnak legújabbán német nyelven is megjelent alapos története bizonyára segített volna.

Eredetileg a második kötetnek tervezett amerikai germanisztikai tárgyú anyag közlése tárgyalanná vált azáltal, hogy az American Library Association magára vállalta a *National Union List of Serials* kiadását. Ezért a Modern Language Association 1923. évi közgyűlésén a választmány azt a megbízatást nyerte, hogy FRELS által Leipzigban Németország számára egy *Germanistenführer*t állítson össze. A harmadik kötetként az Egyesült-Államok számára összeállítandó *Germanistenführer* összeállítását határozták el.

KELÉNYI B. OTTÓ.

Rümann, Arthur: *Das illustrierte Buch des XIX. Jahrhunderts in England, Frankreich, Deutschland, 1790—1860.* Mit 235 Abbildungen. Im Insel-Verlag zu Leipzig, 1930.

A. RÜMANN 1916-ban elárverezte XIX. sz.-i francia és német illusztrált műveinek gyűjteményét. Ezek katalógusának anyagát az angol művészetre vonatkozó adatokkal kibővítve, bibliografiai és művészeti szempontból egyaránt értékes könyvben bocsátotta gyűjtők és tudós érdeklődők rendelkezésére. A kulturális viszonyok rövid áttekintése után fejlődéstörténetileg külön-külön fejezetben tárgyalja mind a három ország illusztrált könyveinek művészetét. A kulturális átalakulás a három országban egyszerre ment végbe a századfordulón; csakhogy RÜMANN nem a francia forradalomban látja elsősorban az átalakulás hajtóerejét, hanem abban a naturalisztikus irányban, amely *Angliában* már jóval korábban kezdődött s azután a kontinensre is átvetődött. Ez az új irány először az irodalomban RICHARDSON regényeiben mutatkozott s HOGARTH ciklusával folytatódott. HOGARTH moralizáló, polgári jelenetei azonban nemcsak az irodalom megváltozott szelleméből vezethetők le, hanem a XVII. sz.-i németalföldi kismesterek művészetéből is. A mindennapi élet ábrázolásával foglalkoztak, ez pedig a polgárságé volt s az antikizáló irányt pathétikus szellemével kiküszöbölték. A merev klasszicista FLAXMANN tehát épúgy kivétel számba ment, mint a geniális William BLAKE vizionárius műveivel, melyekhez a szöveget többnyire maga írta.

A vezetőszerpepet Anglia hosszú ideig meg is tartotta, mindenekelőtt a művészet összes technikai területein. A már-már hanyatlásnak indult fametszet újjászületése Th. BEWICK nevéhez fűződött, ki a fametszés egész technikáját átalakította, fával, szerszámaival együtt, hogy a síma és elegáns rézkarccal versenyképessé tegye. Felfedezése 1770-től fogva diadalmenetben vonult végig egész Európán. De mivel a siker Angliában többé-kevésbé a technikai kiképzésen alapult, művészetükben kevés volt a vezető egyéniség. Inkább Londonból kisugárzó, önmagukban egységesen formált egyes körök vagy iskolák alakultak, de egymástól szigorúan különváltak. BEWICK köréhez tartoztak az aquatintával készült «*coloured-books*» különösen jellegzetes képviselői; kora legnagyobb karikatúristája: ROWLANDSON, HARVEY, THURSTON stb. De még nagyobb híre emelkedtek a DICKENS-*illusztrátorok*, G. CRUIKSHANKKAL az élükön, kinek egyénisége fénykorában majd mindent elhomályosított maga körül, s aki fantasztikumával, nem közönséges szuggesztív erejével nemcsak hazai művészekre volt óriási hatással, hanem külföldiekre is, mint DAUMIERA, DORÉRA, SCHROEDTERE, HOSEMANNRA. E körhöz tartozik még SEYMOUR, LEECH, STANFIELD stb. s «az igazi DICKENS-illusztrátor»: Hablót K. BROWNE (PHIZ), ki az író 14 főműve közül 10 darabot illusztrált. A jel-

lemzés biztonságában CRUIKSHANKkel vetekedett, de finomságban s a fel-felragyogó dickensi líra és gyengédség visszaadásában felül is múlta őt. TENIELLEl kezdődik az a későbbi generáció, mely a *Punch* köréből nőtt ki. Köztük találjuk J. MEADOWT, kora legkiválóbb SHAKESPEARE-illusztrátorát, A. CROWQUILLT, a diabólikus LANDSEERT, MULREADYT, THAKERAYT, az ismert humoristát, ki főleg saját műveit illusztrálta s szertelen, túlzott természet jellemzi, jókedv, mely minduntalan a grimászba csap át. A XIX. sz. közepe táján az angol képzőművészetben teljes fordulat állott be. A romanticizmus és praerafaelizmus iránya jutott uralomra. A *Punch* művészei mellett az *Etching-club* s a *Sixties* nagy művészcsoportja lépett föl. Az *Etching-club* tagjai a rézkarcot és metszetet kultiválták, a *Sixties* a fametszetet. Legnagyobb táboruk utóbbiaknak volt. Hozzájuk tartozott a fanatikusan romantikus W. BLAKE, GILBERT, «az angol *Doré*» s legtekintélyesebb tagja a kornak Dante Gabriel ROSSETTI, kinek figurái minden romantika mellett sem tagadják meg a klasszicistát. Folyóiratukba rajzoltak THOMAS, WHISTLER, HUGHES, HOUSTEN, FOSTER és a praerafaelista mozgalom tulajdonképeni úttörője, J. Everett MILLAIS.

Más volt a helyzet *Franciaországban*. Itt nem egyes csoportok alakultak, hanem egyetlen nagy művészeti iskola élt és fejlődött logikusan, elsőrangú tehetségek egész sorával. S más lévén a politikai helyzet, más lett a művészet fejlődése is. A királyi udvar koncentrált kultúrájával döntőhatású volt a XVIII. sz.-ban. Főnemesekből s gazdag polgárokból kerültek ki az első bibliofilek, kiknek egymásközi versengése a művészeket egyre kiválóbb tevékenységre sarkalta. De a páratlan luxusra hatalmas reakció felelt, ROUSSEAU, VOLTAIRE, MONTESQUIEU, DIDEROT személyében. E hatás alatt a könyvművészet is teljesen átalakult. Francia és régi klasszikusok pompás kiadásai eltűntek. Olcsóbb fércművek, erotikus olvasmányok elégitették ki a polgárabb izlést szerényebb köntösben. A rézkarcvignetta elmaradt. S mire a művészet újra föllendült, litográfia és fametszet léptek a helyébe. A litográfia terén úttörő egyéniség GÉRICAULT; lótanulmányai e technika ősnymtatványai közé számítanak. Már a festészetben és grafikában utódja, DELACROIX vérbeli illusztrátornak mutatkozik. S FAUST lapjai (1828) valóban csúcspontot jelentenek a francia könyvművészetben. A litográfiában még E. ISABEY, DAUBIGNY s a háborús illusztrátorok között BELLANGÉ, MEISSONIER, CHARLETT, RAFFETT, Horace VERNETT kell említenünk. 1825—35 között divatba jött a «vignette romantique», a könyv egyetlen képével, a címlappal, melynek egyik legfőbb képviselője Toni JOHANNOT volt, s test-

vére, Alfréd, majd NANTEUIL, GIGOUX, DEVÉRIA, LAMI stb. De nagyobb lendületet csak 1835 körül vett a francia könyvművészet, midőn virágzásnak indult a Londonból meghonosodott fametszet új technikája. JOHANNOT MOLIÈRE: *Műveihex* készült 800 vignettjével megnyitotta a könyvillusztrátorok sorát. A francia népnek a forradalom óta egyre fokozódó politikai érdeklődése a művészetet is a politika szolgálatába hajtotta s így alakult meg 1831-ben a *Caricature*, oly orgánus, mely a kor eseményeit gyors és könnyen érthető formában tárta a nép elé. Itt csatázott a szerkesztő, PHILIPON LAJOS FÜLÖP ellen, míg a szeptemberi törvények el nem tiltották a politikai karikatúrát. De nyomban rá helyébe lépett a *Charivari*, teljesen politikamentes, polgári ízével, melybe a legnagyobb francia művészek dolgoztak, mint CHARLET, DAUMIER, DECAMPS, GAVARNI, GIGOUX, GRANDVILLE, RAFFET stb., körülbelül ugyanazok, akik a *livre à vignettes* oly ragyogó színvonalát megteremtették. Szellemes, könnyen odavetett egy-két vonással kacagtató, örök típusokat teremtettek a francia polgárság köréből, amelynek MONNIER Joseph PRUDHOMMEJA, vagy DAUMIER szájhőse, Robert MACAIRE. A *Philipon* kör leggeniálisabb művésze DAUMIER volt, a francia könyvművészet büszkesége, kit már kortársai korán felfedeztek. BALZAC, a karikatúra MICHELANGELOJÁNAK nevezte. Félelmetes ellensége LAJOS FÜLÖPnek a *Caricature*ben s fölényes gúnnyal vett üldözőbe bírakat, ügyvédeket, orvosokat. Nagy népszerűségre tett szert mellette a zurnalistahetségű CHAM és BERTALL szövegközi kis ötletes, mindig művészi vignettjeivel, kinek fantáziája később teljesen a mesevilágban kalandozott. Ide követte őt a fiatal DORÉ is. Nagyon helytelenül DAUMIERVEL egy füst alatt szokták említeni GAVARNIT, a párisi élet és erkölcs, párisi elegáns típusok, grizettek, loettek megrajzolóját. DAUMIER szenvedélyes, drámai, GAVARNI lírai, lágy, tetszetős. Ragyogó fantáziájával, elragadó gall humorával világszerte hírnévre emelkedett DORÉ, kinek működése óriási tömegéből csak legfőbb remekművét, a *Contes drolatiques*-ot említjük. Benne Franciaország elvesztette utolsó romantikusát és utolsó nagy illusztrátorát.

Ismét más a helyzet *Németországban*. A harmincéves háborúval beállott politikai szakadozottság olyan viszonyokat teremtett, mely a kultúrára és művészetre is hatással volt. Kis államok keletkeztek, kis udvarok megannyi kis, művészeti centrummal. Fejlődésük nem volt oly zárt és egységes, mint a nagy londoni és párisi iskoláké, de épp ezért az iskola az egyes művészekre nem nyomta rá annyira bélyegét. Udvari és polgári művészet, klasszicizmus és romantika majdnem egymás mel-

lett fejlődtek. A barokk és rokokó idején a német könyvművészetnek még nem volt jellegzetesen német képe, még túlságosan idegen befolyások érvényesültek, csak a lipcseieknek volt saját iskolájuk BERNIGEROTH vezetése alatt. De a klasszicizmussal egyre több új és önálló iskola keletkezett, melynek rendkívül gazdag és sokoldalú tevékenysége a XIX. században folytatódott.

A század elején még WINCKELMANN szelleme uralkodott s a klasszicista FLAXMANN *körvonalas* rajzolásai módja lelkes fogadtatásra s egész művész-csoport utánzására talált. Ebben az antikizáló stílusban dolgozik CARSTENS, GENELLI stb. Mellettük RAMBERG kitűnő humorával megcsinálta vidám szatírtjátékként e stílus travesztiáját, az *Iliast* is. Klasszicista stílusban gyökerezik, de kifejezésben izig-vérig romantikus: RETSCH, kinek színpadi szenirozása még a legutóbbi időkig is hatott. SHAKESPEARE-illusztrációi az egész világon ismeretesek. Lelki rokona a szintén SHAKESPEARE-illusztrátor: RÜHL. Hogy a kontúrrajz milyen életteli s kifejezésteljes tud lenni, mutatják FÜHRICH illusztrációi. (*Hermann és Dorothea.*)

A német *romantika* első nagy képviselője: Peter CORNELIUS kilép CARSTENS antikizáló szférájából és CHODOWIECZKI száraz polgáriságából, hogy így nemzeti hagyományokból táplálkozva s erős olasz hatás alatt, megalapítsa új, szenvedélyes, drámai és monumentális művészetét. A lovagi romantikában (*Niebelungének, Armer Heinrich*) ő vezetett, a vallásos romantikában OVERBECK és FÜHRICH. SCHNORR VON CAROLSFELD ahhoz az OVERBECK-féle körhöz tartozik, kiket «ó- és újrómai, nemzeti, hazafias festőnek» gúnyoltak. A heroikus romantikusok sorát RETHEL fejezi be, ki erős és világos előadás tekintetében DÜRERT választotta mintaképül. Monumentális ábrázolásaiival s az aacheni városháza freskóival megteremtette a heroikus illusztrációs-stílust. Grafikus művészete csúcspontját azonban *Haláltánc*-sorozata jelenti. E hat lapjával a legnagyobbat teremtette, mit a művészet DAUMIER RUE *Transnonainja* mellett a forradalom szellemének köszönhet. Semmiféle iskolába be nem sorozható, egészen külön áll minden befolyástól SCHWIND művészete. A bécsi charme-mal bíró nagy mesemondó pathetizáló, mint a romantikusok, ugyanakkor nyárspolgári, telve csipős gúnnyal, nyers zamattal, mint SPITZWEG s a többi müncheni karikaturista és bensőséges lírai, szívhezszóló, mint RICHTER.

A romantikus hangulathoz hozzátartozott a rokokóból átvett *almanachok* és zsebkönyvek divatja. Ezekben élt tovább CHODOWIECZKY gyöngéd, polgári művészete és MEILÉ, kiknek örökébe lépett RAMBERG, e fárad-

hatatlan fantáziájú, mindig friss improvizátor és karikaturista; az első, ki Németországba angol szellemet és stílust hozott. Az *almanach* a legkülönbözőbb művészek találkozóhelye s ugyanilyen gyűjtőszerere volt az *illusztrált* folyóiratoknak is. Az egyes városok művészi stílusa (mely egyre határozottabban alakult ki), ezekben tükröződik a legvilágosabban. Öt fő művészeti centruma volt Németországnak. A *drezdai* iskola az elavult klasszicizmust próbálta reformálni, RICHTERREL az élén, kinek mese- és népköltési illusztrációi a külföldet is bejárták. A fametszet reformja is az ő nevéhez fűződik. A *düsseldorfiak* első idejét félenk bizonytalanság jellemzi, de csakhamar friss erőre kapnak s a *Düsseldorfer Monatshefte* főmunkatársa, SCHROEDTER már csupa derű, humor, játékos zsenialitás s RITTER politikai szatirái is kifogyhatatlanok szellemes ötletekben. Münchenhez s SENEFELDER nevéhez fűződik a litografia feltalálása. Itt találjuk később KAULBACHOT, LIEZEN-MAYERT is. A politikai karikatúrák rajzolói a *Fliegende Blätter* köré csoportosultak, melyet K. BRAUN alapított. Mellette dolgozik POCCHI, BUSCH, OBERLÄNDER stb. Berlinben GUBITZ a fametszet fontos művelője, HOSEMANN, a «berlini GAVARNI», a lithografiáé, de mindnyájukat árnyékba borította MENZEL nagybíró *Geschichte Friedrichs des Grossen*-jával. A hamburgi művészek közül RUNGE és SPECKTER nevével találkozunk leginkább.

Itt említjük még, hogy a német romantika illusztrációs stílusára a legnagyobb befolyással voltak DÜRERnek Miksa császár imakönyvéhez készült rajzai, melyeket STRIXNER 1808-ban lithographia-sorozatban adott ki. Ebből tanult SCHROEDTER, HOSEMANN, MENZEL is.

Az említett főcentrumokon kívül számos német városban virágzott még könyvművészet, de azoknak nem volt oly határozott jellege és így kifelé hatástalanok maradtak.

R. HOFFMANN MÁRIA.

Réau, Louis: *La gravure en France au XVIIIe siècle. La gravure d'illustration.* Paris et Bruxelles, Les éditions G. Van Oest. 1928.

RÉAU Louis könyve kitűnő kiegészítése COHEN közismert, bibliofilek számára nélkülözhetetlen katalógusának a XVIII. század francia illusztrációs könyveiről, mert ez a bevezető s magyarázó szövegen kívül magukat a metszeteket tárja elénk, a század művészetének egyik legelragadóbb kifejezését.

XIV. LAJOS uralma alatt a képekönv aránylag ritka s nem számítva a kisebb ornamentikát, az ünnepélyes és komoly címlap volt a